

A *csakhogy* kötőszó ürügyén

1. Az efféle szó, mint az „ürügyén”, az olvasóból jogos gyanakvást válthat ki; különösen egy dolgozat címében, ahol is az egyértelműség egyáltalán nem elhanyagolható szempont. Ezért nem árt előrebocsátanunk, hogy az alábbi fejtegetésben magának a *csakhogy* kötőszónak valóságos szerepe van, akárcsak az olyan kérdéseknek, amelyek (az ÉKsz. értelmezésében is) „vele kapcsolatban” vannak. Ez utóbbiaknak azért nyitunk itt teret, hogy a *csakhogy* kapcsán az ellentétes, különösen a *de*, *ám*, *mégis* (stb.)-féle (helyzetükben: utótag élén álló, szerepükben: korlátozó, restriktív) kötőszókról az eddigieknél szélesebb körű eszmecsere kezdemenyezhessünk.

Az érvelő szövegek közelmúltbeli (a 70-es évektől kezdődő) vizsgálatai az ellentétes kötőszók szemantikai-pragmatikai szerepét emelik ki (pl. DEME 1971; LAKOFF 1971; GRICE 1975; LANG 1977; VAN DIJK 1982; BÁNRÉTI 1983; RUDOLPH 1996; TOLCSVAI 2001; CSÜRY 2005). Ez a figyelem több, de legalább két szempontból a továbbgondolás igényét ébreszti fel. Egyik az, hogy míg a nyelvtanok koordinatív viszonyításainak kapcsolatos (*és*), valamint választó (*vagy*) fajtáit a klasszikus logika is tárgyalja (RUZSA 1989: 689); az ellentétes viszonyfajtákat – mivel ezek a logika szempontjából nem gondolkodási műveleteket reprezentálnak – figyelmen kívül hagyja. Márpedig az ellentétes – és a velük konstrukciótípusokat alkotó kauzális – viszonyfajták (BÉKÉSI 1986, 1990) a gondolkodás kutatásában, de az iskolai szövegalkotás–szövegértés folyamatának megértésében is fontos szerepet töltenek be.

A másik szempont nem csupán a kötőszót magát, hanem – vele együtt – az általa viszonyított két megnyilatkozás nyelvi-logikai szerepeit is figyelemmel kíséri. Például „a gyönyörű, *de* beképzelt nő”-féle szó szerkezetben a *de* két (jelzői szerepű) melléknév viszonyát reprezentálja. „A nő gyönyörű volt, *de* beképzelt módon viselkedett”-féle megnyilatkozásban pedig – explicit módon – két tagmondatét; illetőleg – ha figyelembe vesszük az adott kultúrában vele kapcsolatban feltehetőleg jelen lévő kollektív vélekedést is – akkor egy konstrukciótípus két tagjának a viszonyából következő konklúziót implikálja: ’ellenszenves benyomást keltett bennünk’ (PETŐFI 1996: 265).

2. A *csakhogy* kötőszó a magyar nyelvtanokban

2.1. Önmagában a *csakhogy* kötőszó nem kívánna különösebb figyelmet, hiszen amit első megközelítésben tudni lehet róla (ti. azt, hogy az ellentétes kötőszók sorába tartozik, valamint hogy a *csak* módosítószó és a *hogy* kötőszó összevonódásából vált önálló lexémává), a történeti-etimológiai, valamint az értelmező szótárakból és az ellentétfajtákat rendszerező magyar grammatikákból már tudhatjuk.

Tanulságos itt felidézni, amit JUHÁSZ DEZSŐ a *csak* módosítószó nyomatékosítást, megszorítást, korlátozást kifejező szerepéről ír: „A módosítószók nyelv-

emlékenként különböző előfordulása tartalmi, műfaji, stiláris tényezők függvénye. Például a BirkK.-ben [...] a *csak*-nak az átlagosnál valamivel erősebb szereplése (5 *csak* + 3 *nëmcsak*) természetes egy tiltó és korlátozó szerzetesi regulákat rögzítő könyvben” (JUHÁSZ 1992: 837). A jelentésértelmezés szempontjából ugyancsak tanulságos a *csak*-nak a *nem* tagadósóhoz fűződő logikai viszonya. RUZSA IMRE levezetésében például a *Nem Pali énekel* mondat úgy szerepel, mint a *Csak Pali énekel* mondatnak a tagadása (RUZSA 1989: 605).

A *csakhogy* kötőszóval kapcsolatban vannak persze további mozzanatok is, amelyekre más összefüggésekben (vagy akár külön-külön) érdemes odafigyelni, s szükség esetén – például a szakfordításban – tovább is kell gondolni. A *csakhogy* ugyanis – keletkezéstörténeti, valamint megjelenési formájában – „magyar” kötőszó. Angolra történő fordításában például az *only* határozószónak helyenként – miként a *csak*-nak a magyarban – lehet ugyan kötőszói használata, de ez a *csakhogy* korlátozó szerepének visszaadásában kevés; a *however* pedig legalább annyira szembeállító, mint korlátozó tartalmú; stb. Az Erdélyi magyar szótörténeti tárban (SzT.) például az ellentétes szerepű *csakhogy* kötőszó jelentését – román és német megfelelőivel – szembeállító és korlátozó kötőszókkal adják meg: *csakhogy azonban, de; însã, dar; aber*. Például:

- (1) 1597: *Egy cheótertek nap mütata ket kosar mehet Bodor Janos az eő kertibe, meljeket atal hagítottak volt, chak hogy azt ne(m) latta(m) mikor Atal hagítottak volt.* (Mai értelmezése: 'mutatta, hogy két kosarat áthajítottak a kertjébe [...], csakhogy nem látta, mikor hajították át ezeket'.
- (2) 1721: *Singfalvi (!) Uraimek...ezen a földön mutattak le az hatart az utig, az uton alol hárantolag (!) mutatták az Antalfi Gáttját, és az Csorgott, az mint Sz: Mihalyfalvi Uraimek, csak hogy eo kelmek az Gát helyet nem ott mutattak az hol Sz: Mihalyfalvi Uraimek.* (Mai értelmezése: 'Singfalvi uraimék [...] mutatták az Antalfi gáttját, csakhogy ők a gát helyét nem ott mutatták, ahol Szentmihályfalvi uraimék'.)

2.2. A téma értékes tudománytörténeti előzménye HADROVICS LÁSZLÓnak – a szakmában nem eléggé méltányolt – áttekintése a magyar ellentétes kötőszók, köztük a *csakhogy* sajátos szerepéről (HADROVICS 1969: 177–191). Továbbá – szerintünk – ide vágó fontos szempont a *csakhogy*-gyal (amiként a *de*-vel és a *de nem*-mel) viszonyított tagok logikai (deduktív, abduktív) szerepének figyelembe vétele is. (A „logikai”-nak itteni, jelentésszerkezetbeli szerepének értelmezéséről l. BÉKÉSI 1993: 11–24.)

Mindezzel együtt előre kell bocsátanunk, hogy az általunk itt kiemelt két vizsgálati szempontot nem valami explicit módon megnyilvánuló közös jegy, hanem a *nyelvi ökonómia* általánosabb szempontja (vö. BENCÉDY 2001: 137–145) rendeli egymás mellé. Ennek itt két megnyilvánulási területe is van. Egyik a *csak*-kal indított főmondatnak, valamint a *hogy*-gyal beágyazott mellékmondatnak a sajátos viszonya, amelyben a főmondat (állítmányi–alanyi szerkezet) hordozta információ kimondatlan marad (pl. *csak* [az volt a baj], *hogy*...).

Látható, hogy a főmondat szerepű információ kihagyása következtében a mellékmondat főmondati szintre emelkedik, s ott konstrukcióépítő szerepet tölthet be (BÉKÉSI 1986: 79–90): „*csakhog*y *el van metszve szárnya*”. A nyelvi ökonómia másik megnyilvánulása, hogy a *csakhog*y által viszonyított utótag – a szillogisztikus következtetés konklúziójaként – legtöbb esetben kimondatlan marad: „*csakhog*y *el van metszve szárnya*” [* tehát nem tud felrepülni] (vö. Arany János: A rab gólya).

2.2.1. HADROVICS LÁSZLÓ *csakhog*y-értelmezésének keretéből itt az alábbi megállapításokat emeljük ki:

A témakört HADROVICS a korlátozó ellentét egyik aleseteként, a korlátozó (leszűkítő, megszorító) ellentétet a megengedő ellentét sajátos fajtájaként írja le. Az első és a második mondat szerepét külön-külön jellemzi; az első tagmondat feltételességét, valamint állító vagy tagadó minőségét fontosnak tartja elkülöníteni. (HADROVICS 1969: 188.)

A *csakhog*y kötőszót a *csak*-kal viszonyított ellentét példasorából választja le. „A *csakhog*y mint ellentétes kötőszó tulajdonképpen két mondat egybeolvadására, ill. a *csak*-ot tartalmazó mondat kihagyására vezethető vissza mint alaphelyzetre” – írja HADROVICS (1969: 190). „Az egyik alaptípus az ilyen mondat: *ez mind nagyon szép, csak az a kár v. baj, hogy nem igaz*. A másik alaptípus: *ez a Pista fiú szakasztott olyan, mint a testvére, csak az a különbség, hogy Pista magasabb*. E két típusban a *csak* és a *hog*y együttes szerepléséből vált ki a *csakhog*y”.

Az itt kiemelt szempontokra más-más helyen térünk vissza, elsőként – megerősítő szándékkal – az itteni harmadikra. Egyértelmű, hogy a *csakhog*y kötőszó a szerkezet második mondatát korlátozó szerepű a k a d á l y ként „jelenti be”. (Az alábbi példát – miként a következők többségét – az MTA Nyelvtudományi Intézete adatbázisának Nagyszótár korpuszából emeltük ki.)

- (3) „Nagyapám apja odarohant a harangtoronyhoz, hogy riadót verjen, *csakhog*y a *rablók utolérték*, kardjaikkal összekaszabolták, majd ledobták a toronyból.” (Radó György: Életem. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949: 77.)

A Nagyszótár adatbázisának jóvoltából a *csakhog*y használatáról az eddiegieknél részletesebb képet alkothatunk. A (4) példa már a lexikalizáció megtörténtét szemlélteti: a *csakhog*y kötőszó után megismétlődik a *hog*y kötőszó, vagyis az író a *csakhog*y-ban a *hog*y-ot már nem érzi külön lexémának.

- (4) „Félúton a vaksetétségben [...] hajtányzörgést, majd beszédet hallottam. Odasettenkedtem, hogy vajjon kik vannak rajta. Ha az én komáim, régi munkatársaim, akkor elmegyek velük. Azok voltak. *Csakhog*y az *volt a baj, hogy* nem voltak egészen magukban.” (Veres Péter: Számadás. Révai Kiadó, Budapest, 1937: 330.)

A következő példa *csakhog*y kötőszava az „*az (volt) a baj*” szegmentumot már – legalábbis explicit módon – nem tartalmazza.

- (5) „A tengeriföldet, ha egyenes a tábla, nagyon könnyű osztani: ennyi ember, ennyi sor. *Csakhogy* [= csak az volt a baj, hogy] a mi határunkban kevés a szabályos dűlő. Az egyikben vízállás, a másikban szikfoltok vannak.” (Veres Péter: Falusi krónika. Magyar Élet Kiadó, Budapest, 1944: 90.)

Ha érdekelne bennünket, hogy miféle egyéb nyelvhasználati alakulat szerepelhet a *csak* és a *hogy* között, akkor HADROVICS két szempontja mellé fölvehetnénk még például a kontextus narratív, valamint dialogikus jellegének szempontját is.

A narratív szövegben ugyanis az állítmányi szerepű *az* mutató névmás mellett, a *baj/gond/kár* stb. sorában a legbeszédesebb főnévi alany itt az ’akadály’ jelentésű *bökkenő*.

- (6) „Ezen újság tetszett ugyan Simonnak, *csak* [a’ volt a’ bökkenő,] *hogy* odáig gyalogolni kellett, pedig az ő testi alkotása ellenkezett azzal.” (Kisfaludy Károly: Minden munkái 5. Kilián György, Pest, 1843: 135.)

A *bökkenő* a dialógusokban, ahol még az idéző mondat is befér a *csak* és a *hogy* közé:

- (7) „– Hej, koma! mondanék én egyet, kettő lesz belőle: tegyünk szert pénzmagra.
– *Csak* [az itt a bökkenő, felelt a varga,] *hogy* én azt a mesterséget egyáltalán nem értem, de még az apám se értette, mert a *hogy* jött a világra, úgy ment vissza, csupán két csizmadiatallérja volt, azt is nekem hagyta.” (Prücsök János: Eredeti népmesék. 2. Heckenast, Pest, 1861: 145.)

A *bökkenő* főnév a mutató névmást meg is előzheti: „a bökkenő csak az, *hogy*...”. Ebben a sorrendben is megmarad a fej szerepű állítmány hangsúlya, de a kijelentés érvényességét a *csak* kissé lejjebb szállítja.

- (8) „Ma már tudom, hogy Schöpflin Aladárnak ebben is teljesen igaza volt. [...] A bökkenő csak az, hogy a történelem nem egészen úgy igazolta, ahogy Schöpflin elképzelte.” (Vas István: Mért vijjog a saskeselyű? Pallas lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1974: 514.)

A (6)–(8)-ban idézett példákhoz viszonyítva megerősíthetjük HADROVICS eljárását, amelyben a kontextusuktól kevésbé kötött „csak az a *baj/gond/kár*, *hogy*”-féle esetektől elkülönítette a kötöttebb „csak az a *különbség*, *hogy*”-féle főmondatot. Jelölhet ez is ellentétet, miként a fenti példákban; a (9)-ben azonban a *különbözik* (vmi vmitől) → *különbség* (vmi és vmi közt) állandó határozója magához vonja a jelentés ellentétes mozzanatát.

- (9) „A szadista éppúgy függ a meghódoló személytől, ahogy ez utóbbi függ tőle: egyik sem élhet a másik nélkül. Csak az a különbség, hogy [= csak-hogy] a szadista parancsol, kizsigerel, gyötör, megaláz, a mazochista

pedig engedelmeskedik.” (Erich Fromm: A szeretet művészete, Várady Szabolcs fordítása. Helikon, Budapest, 1984: 31.)

2.2.2. A *csak* viszony jelentésszerkezetében HADROVICS kiemeli az első tagmondat (az előtag) feltételes, a második tagmondat (az utótag) faktuális modalitását is (vö. NAGY L. 1992). S ez a szempont az alábbiakban – a fenti példákkal együtt – figyelmünket a logika felé fordítja. Részben a kijelentések modális természetére, részben pedig műveleti (a deduktív, azaz szillogisztikus, valamint az abduktív következtetésekben betöltött) szerepükre.

3. A *csak* kötőszó logikai szerepköre

3.1. Az utótag faktualitása esetünkben együtt jár az előtag feltételességével, e két modális jelleg pedig a szillogisztikus szerepekkel. Előrebocsátjuk, hogy ezekben a minőségekben a *csak* kötőszó részben azonos a *de*-féle kötőszókkal. Az azonosság és a különbség egyértelműen megállapítható. (Először – a 3.1.1. pont alatt – az azonosságot nézzük.)

- (10) a) „Egy bolond futózápor egyenesen *jót tenne* a világnak. *Elverné* a port, megitatná a kukoricákat. *Csak* ezek goromba felhők. Útonállók, fenyegetőbbek, mint a Zsákos Ember.” (Csoóri Sándor: Nappali hold. Püski Kiadó, Budapest, 1991: 262.)

FELTÉTEL
KONKLÚZIÓ

TÉNY
KIS PREMISSZA

jót tenne, *elverné* a port, *csak* ezek goromba felhők

- (11) a) „Remélem, nem nőök tovább. Úgyse férek ki már az ajtón. Jaj, csak *ne ittam volna* annyit. *Csak* ezzel a kívánsággal már elkésett.” (Kosztolányi Dezső: Évike Tündérországbán. Gergely Kiadó, Budapest, 1936: 33.)

FELTÉTEL
KONKLÚZIÓ

TÉNY
KIS PREMISSZA

csak *ne ittam volna* annyit, *csak* ezzel a kívánsággal már elkésett

3.1.1. A *csak* és a *de* szerepazonossága mutatkozik meg az alábbi mondatokban.

- (10) b) *Csak* = csak [az a baj,] hogy *ezek goromba felhők*, ...
De *ezek goromba felhők*,
 (11) b) *Csak* = csak [az a baj,] hogy *ezzel a kívánsággal már elkésett*.
De *ezzel a kívánsággal már elkésett*.

3.1.2. A *de* és a *csakhog*y szerepkülönbsége. Az a vélekedés, miszerint (az egyaránt korlátozó szerepű két kötőszó, a *de* és a *csakhog*y közül) a *de* általánosabb a *csakhog*y-nál, helyeselhető; egyúttal azonban igényli a bizonyítást is, ti. hogy ebben a viszonylatban mit értünk a *de* kötőszó általánosabb voltán.

A *de* kötőszóval modellált ellentétes viszony explicit utótagja a szillogisztikus következtetés *mindhárom* lépéseként szerepelhet: azaz lehet nagy premissza, kis premissza, valamint konklúzió is; a *csakhog*y viszont – szabatos használatban – csupán az explicit kis premisszát viszonyítja az előtaghoz, vagyis csak ebben a szerepében van a helyén. Ez a „helyén való szerep” azt jelenti, hogy az ellentétes utótagként megjelenő explicit kis premissza – mint nyilvánvalót – fölöslegessé teszi a következtetés nyelvi kifejezését, míg a *de* után explicált kis premissza igényli, de legalábbis „eltűri” a belőle (valamint a vele együtt működő nagy premisszából) levont következtetést.

József Attila közismert költeményének alább kiemelt két versszaka a szöveg egész viszonylag önálló része; mondatai mint kijelentések „helytállnak” önmagukért (vagyis a kivett két versszak beépítettsége külön figyelmet nem igényel).

(12) „*Lehettem volna oktató, / nem ily töltőtoll koptató / szegény / legény. // De nem lettem, mert Szegeden, / eltanácsolt az egyetem / fura / ura.*”

Mivel az – itt jelentésegésznek tekintett – részlet fő viszonya a *de* kötőszóval képviselt ellentét, nincs okunk kizárni azt a feltételezést, hogy itt a *de* kötőszó két kijelentés, vagyis – a rész–egész-viszony alapján – két szillogisztikus következtetés ellentétes viszonyát modellálja, jeleníti meg.

Ha a *de* kötőszó (itt *A*-val jelölt) előtagjával ellentétes (itt *B*-vel jelölt) utótagjának szillogisztikus lépéseit *q*-val (konklúzió), *p*-vel (kis premissza) és *pr*-rel (nagy premissza) jelöljük meg, akkor a – *de* kötőszóval viszonyított – két *deduktív* következtetés lépéseit egymással azonos szinten helyezhetjük el (vö. DORFMÜLLER-KARPUSA 1982: 100–123). A * az adott tétel implicit, ki nem mondott voltának a jele. Az alábbi két ábra tételeinek elrendezése az ellentétes *de* és a magyarázó *mert* egyértelműnek tekinthető helyzetére, szerepére épül. A költeményben megjelenő ellentétes viszony elő- és utótagja egyaránt explicit konklúzió, az ellentétes minőségű utótag igényli a (kis premissza szerepű) megokolást.

(Apr*)	(Bpr*)
(Ap*)	<i>mert</i> (Bp) [...] <i>eltanácsolt az egyetem / fura / ura</i>
(Aq) <i>Lehettem volna oktató</i> [...], <i>de</i>	(Bq) <i>nem lettem,</i>

3.1.3. A *de* kötőszó általános szerepköre. A szillogisztikus lépések szerint itt elrendezett tételsorban az (Aq)-val jelölt előtagot a *de* kötőszó mindhárom explicité tett utótagjával viszonyíthatja (BÉKÉSI 2012).

(Aq) <i>Lehettem volna oktató</i> [...], <i>de</i>	(Bq) <i>nem lettem,</i>
(Aq) <i>Lehettem volna oktató</i> [...], <i>de</i>	(Bp) <i>eltanácsolt az egyetem / fura / ura</i>

(Aq) *Lehettem volna oktató [...], de (Bpr*)* 'ha valakit eltanácsol az egyetem fura / ura, akkor abból aligha lesz oktató.'

3.2. A *csak* kötőszó kis premissza szerepe. A következtetési alapon az adott nyelvi megnyilatkozáshoz rendelhető „egyes” és „általános” tudás (meggyőződés, hiedelem, bizonyosság stb.) egyetlen komponenst alkot. (Ami persze ettől még – a gondolkodó egyén nyelvi és valóságismereti tájékozottságától függően – nem mechanikus egység.) A logikában a megnyilatkozás nyelviségének, valamint a megnyilatkozásban megnyilvánuló tényállás megfelelőségének egyértelműen igaznak kell lennie.

A szemiotikában a logikai „egyes”-nek megfelelő kategória ennél differenciáltabb. Jól látható ez PETŐFI S. JÁNOS „komplex jel”-ének első változatában, ahol is a jelölőhöz tartozó „formáció” (Fo) két összetevőre (figurára és notációra) tagolódik, a jelölt oldalát képviselő „sensus” (S) is egy nyelvspecifikus (általános, konvencionális *sensus designatus*; jele: S_d), valamint egy relátumspecifikus (aktuális, egyéni *sensus referens*; jele: S_r) komponensre tagolódik tovább (PETŐFI 1990: 9).

Vagyis a logikai „egyes” a szemiotikában – a következtetési művelet lépéseként – társa, de nem mechanikus társa a logikai „általános”-nak. S hogy ez mennyire így van, az egy komplex nyelvi megnyilatkozás értelmezésében különösen fontos vélekedés. Egy aktuális cselekvés, történés következő lépését – szabatos igényű közlésben – csak egyértelmű akadály állíthatja meg. Például egy madár fölrepülését nem a szemlélő értelmezése, hanem a madár szárnya elmetszettségének ténye, azaz a konstringencia akadályozza meg: „fölrepülne, messze szállna [...], csak *hogy el van metszve szárnya*”.

A *csak* kötőszó itt arra való, hogy az explicit előtag jelentésének feltételes múltban álló komponense – vagyis az (Aq) – a (Bp)-vel képviselt – faktuális modalitású – kis premisszában közölt akadállyal alkosson jelentésszerkezetet. Ez – elvileg – magában foglalhatja az utótag (Bq*)-val jelölt implicit konklúzióját és a (Bpr*)-rel jelölt implicit nagy premisszáját is, a kommunikáció egyértelműségéhez azonban nem szükségesek.

(Aq) *Lehettem volna oktató [...], csak* *hogy* (Bp) *eltanácsolt az egyetem / fura / ura.*
 [ezért] (Bq*) *nem lettem [oktató],*
 [hiszen] (Bpr*) 'ha valakit eltanácsol az egyetem fura / ura, akkor abból aligha lesz oktató'

Megjegyzendő, hogy a *de...*, *mert* kötőszóknak itt ábrázolt, *csak* *hogy* értékű jelentésszerkezeti szerepe nem csupán versszövegben fordul elő. Igen gyakori – többek közt – az újságszövegben is, például: „de nem indult meg, mert” = 'csak *hogy*': „Tavaly júliusban még úgy nézett ki, hogy már ősszel elkezdődik az építkezés, *de nem indult meg, mert* [= *csak* *hogy*] többször meghosszabbították a kivitelezési ajánlatok benyújtási határidejét.” (NOL. 2014. 02. 06.)

3.3. A következtetés deduktív és abduktív formája. A (12) példa (Ap*)-vel és (Apr*)-rel jelölt két kimondatlan tétele alkalmas arra, hogy a kettős szillogizmus keretében is értelmezzük a következtetés abduktív formáját (PETŐFI 2008). Amíg ugyanis az utótag (Bpr*)-rel jelölt implicit nagy premisszájára minden nehézség nélkül következtethetünk az explicit (Bp)-ből és a (Bq)-ből, addig az előtag (Apr*)-rel és (Ap*)-vel jelölt implicit premisszáinak rekonstruálását a jelentése egész a partnerra bízva (BÉKÉSI 2012: 333–336). A partner ezt itt részben a második szillogizmus explicit eleméből (*az egyetem* kontextusából), másrészt (vö. BALÁZS – H. VARGA szerk. 2008) az elbeszélte tényállásra vonatkozó – kollektív, illetve személyes – tudásából, a konstringenciából rekonstruálhatja (PETŐFI 2009: 55–67). Például így:

- (Apr*) Ha valaki egyetemre jár, akkor lehet belőle oktató.
 (Ap*) ÉS én jártam egyetemre.
 (Aq) TEHÁT *Lehettem volna oktató.*

A (12) esetében az előtag konklúziója explicit, s ebből, valamint az ellentétes viszony utótagjából az olvasó (saját tudását mozgósítva) maga alkothat feltevéseket a konklúzió következtetési alapjára.

A (13)-ban a kettős szillogisztikus konstrukció mindkét explicit kis premisszáját megkapja az olvasó.

- (13) „Abélard-t [...] ekkor még nem szentelték pappá, nyugodtan megházassodhatott volna, *de* nem akart, *mert* a törvényes házasság elzárta volna tőle a magasabb egyházi méltóságokat.” (Kulcsár Zsuzsanna: Rejtélyek és botrányok a középkorban. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978: 125.)

- (Apr*) (Bpr*)
 (Ap) *Abélard-t ekkor még nem...* *mert* (Bp) *a házasság elzárta volna...*
 (Aq)...[tehát] *megházassodhatott volna,* *de* (Bq) *nem akart,*

A szépirói szövegekben az író azonban többnyire önmagának vagy az esemény cselekvőjének teremti meg a lehetőséget a konklúzió okának kifejtésére; akár ’előre vetett következtetéssel’ (BÉKÉSI 1986: 297–300, 2001: 251–255), akár az explicit konklúziókkal. Így például az alábbi, az Égető Eszter című regényből vett részlet konklúzió szerepű utótagja, a *de nem szólt* le is zárhatná a párbeszédet, ha nem éppen azért volna ott, hogy általa ebben a formában is megjelenhessék a mű fő konfliktusa: „*de nem szólt. [Mert] Tudta, hogy [...] De ez a vendéglátás megint belekavarta volna a József dolgaiba*”.

- (14) „[József (...)] egyszer csak megszólalt] – Szilágyi azt mondja, náluk szűkös vannak. Nem ajánlhatnánk föl mi a kis szobát? Apuka azon az éjjelen benn aludna a patikában. Eszter visszacsavarta kissé a rádiót, mintha szólni akart volna; *de nem szólt. Tudta* [ugyan], hogy a fiának nagy boldogsága lenne ez

a vendéglátás. [...] *De* ez a vendéglátás megint belekavarta volna a József dolgaiba, találkoznia kellett volna többször is Szilágyival.” (Németh László: Égető Eszter. Magvető, Budapest, 1956: 450.)

4. Néhány tanulság

4.1. A jelentésszerkezet konstituenseinek explicit és implicit jelenléte. A jelen dolgozat, miként az első bekezdésben hivatkozott vizsgálatok fejtegetései – utalva KIEFER FERENC alapozó tanulmányára (KIEFER 1981) – mindenekelőtt abban különböznek saját klasszikus előzményeiktől, hogy azok az ellentétes szerkezetnek jobbra csak az explicit, azaz nyelvi eszközökkel kifejezett elemeivel számolnak; az újabbak viszont figyelembe veszik a jelentésszerkezet implicit alkotórészeit is (BÁNRETI 1983). Az ezekkel kibővített vizsgálatnak az az előnye, hogy – többek közt – az ellentétes viszonyfajták mint jelentésszerkezetek „levegőben lógó” explicit tagjainak logikai szerepeit az elemzésben alkalmazott implicit tagok is alátámasztják.

Így például a korábban legbizonyítottabb megszorító/elvárástörő ellentétfajtát (denial of expectation; vö. LAKOFF 1971; BÁNRETI 1983) nem csupán explicit tagjainak viszonyával jellemezhetjük, vagyis: ((Ap) *de* (Bq))-val, hanem ezek implicit környezetével is:

((Ap) *de* ((Bq) *hiszen* (Bp*))), illetőleg
((Ap) *de* ((Bp) *tehát* (Bq*))).

Ha például a (12)-ben idézett Születésnapomra című költemény kiemelt részlete ezzel az explicit kijelentéssel kezdődne: *Jártam egyetemre*, akkor okkal merülne fel az olvasóban, hogy a vers tényleges első soraként megjelenő kijelentés implicit elvárás, amelyet a *de* (Bq) töröl, majd a törlést a (Bp) indokolja:

(Ap) *Jártam egyetemre*,
(Aq*) Lehettem volna oktató [...], *de* (Bq) *nem lettem oktató, mert* (Bp)...

4.2. A *de*-vel modellált jelentésszerkezet tételeinek szintviszonyai

4.2.1. Szinttartó – *de* nem kontrasztív – a *de*-viszony akkor, ha az ellentétes szerkezet explicit tételeinek logikai szerepe azonos. Ilyet láttunk a (12) példa kapcsán, ahol is a *de* kötőszó tipikusan a két explicit konklúzió közvetlen viszonyaként jelenik meg:

(Aq) *Lehettem volna oktató* [...], *de* (Bq) *nem lettem*...

4.2.2. Az ugyancsak a (12) kontextusában a két kis premissza is azonos szinten látszik állni egymással, s csak azért „látszik állni”, mert az implicit előtag explikálásával együtt járhatna az implicit megengedő kötőszó megjelenítése is:

(Ap*) *Jártam ugyan egyetemre* [...], *de* (Bp) *eltanácsolt az egyetem / fura / ura*.

Ha a viszony előtagja – miként itt – az *ugyan* „utasítására” megengedő szerepet kap, nyilvánvalóvá válik a két kis premissza egymástól különböző modalitása:

(Ap) ’megengedő’, *de* (Bp) ’faktuális’

Ebből a helyzetből így további két kérdés is következik. Egyik a szillogisztikus szerepek modális természete. Nemcsak az utótag kis premisszája lehet faktuális, hanem a konklúziója is. Miért „ragaszkodik” mégis a kis premisszához a megengedés?

Másrészt azt is továbbgondolhatjuk, hogy a korlátozó ellentétet HADROVICS miért sorolta a megengedő ellentét alá. Ez a besorolás a kitett kötőszó esetén magától értetődik, de ha nincs is explikálva a megengedő kötőszó a *de*-viszony előtagjában, a viszony akkor is inkább tekinthető – nem szintaktikai, hanem fontossági szempontból – hierarchikusnak, mint koordinatívna (vö. BÉKÉSI 1986: 121; NAGY L. 2013: 31). És ezt a feltevést a *csakhogy* kötőszónak a *de* kötőszóval azonos viselkedése megerősíti. A megengedő modalitás a kis premissza szerepű kijelentést itt is – vö. (15) – alárendelt pozícióba helyezi, ami által az utótag kis premisszája – fontossági – fölérendelt szerepet kap.

- (15) „[tizenkilenc női beosztottjával van viszonya, és már semmi tekintélyt nem tud tartani, mert hát a főosztálynak mindössze huszonegy munkatársa van, de abból egy hím], egy pedig nőstény *ugyan, csakhogy* sánta, púpos, süket és félvak is.” (Balla László: Értekezem, tehát vagyok. Kártya Kiadó, Ungvár, 1973: 85.)

(Ap) egy pedig nőstény *ugyan, csakhogy* (Bp) sánta, púpos, süket és félvak is

Ebből a viszonyból levezethető, hogy a jelentésszerkezet mindkét konklúziója – ebben az esetben a *de* kötőszóval – implicit is lehet: ((Aq*), *de* (Bq*)):

(Ap) egy pedig nőstény *ugyan, csakhogy* (Bp) sánta, púpos, süket és félvak is, (Aq*) *tehát* vele is lehetett volna viszonya, [*de*] (Bq*) [emiatt] nem lett

4.2.3. Magától értetődik, hogy a *csakhogy* kötőszó ürügyén a fentiekben fölmerült kérdések és – főként a kérdésekre javasolt – válaszok nincsenek kőbe vésve. A viszonyozók jelentéskonstituáló szerepét sem igen látjuk tisztábban, mint közel negyedszázada (BÉKÉSI 1990: 27). Annyit azért megkockáztathatunk, hogy az ellentétes jelentésvizonyok vizsgálatában a nyelvész „objektivistá” hajlamának kiterjesztését a szemantikai–pragmatikai szempontok erősítik, a logikaiak pedig kordában tartják. A *csakhogy* esetében adott – és esetleg elfogadható – választ is mindenekelőtt a kötőszó szűk logikai szerepkörének, azaz a kis premisszának köszönhetjük. Reprezentálása – a paradigma egyik tagjaként – ((Aq) *csakhogy* (Bp)).

Kulcsszók: nyelvi ökonómia, dedukció, abdukció, kettős szillogizmus, kis premissza, konklúzió, elvárástörő ellentét, korlátozó ellentét.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA – H. VARGA GYULA szerk. 2008. *Az abdukció logikája, szemantikája*. Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó, Budapest–Eger.
- BÁNRETI ZOLTÁN 1983. *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. Nyelvtudományi Értekezések 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉKÉSI IMRE 1986. *A gondolkodás grammatikája. A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest
- BÉKÉSI IMRE 1990. Az ellentéteesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere. *Szemiotikai Szövegtan* 1: 23–28.
- BÉKÉSI IMRE 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2001. *Osztatlan filológia. Nyelvészeti–irodalmi tanulmányok*. Tiszatáj Könyvek. Tiszatáj Alapítvány, Szeged.
- BÉKÉSI IMRE 2012. Implicit nagy premisszák a költői szövegben. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- BENCÉDY JÓZSEF 2001. A nyelvi, nyelvhasználati változások belső hatóerőiről. *Magyar Nyelvőr* 125: 137–145.
- CSÜRY ISTVÁN 2005. *Kis könyv a konnektorokról*. Officina Textologica 13. Debreceni Egyetem Magyar nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- DEME LÁSZLÓ 1971. *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorlati vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VAN DIJK, THEUN A. 1982. Pragmatikai kötőelemek. In: THOMKA BEÁTA szerk., *Tanulmányok 15. Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék. 83–90.
- DORFMÜLLER-KARPUSA, KÁTHI 1982. Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen. In: FRITSCHÉ, JOHANNES Hrsg., *Konnektivausdrücke – Konnektiveinheiten. Grundelemente der semantischen Struktur von Texten* 1. Papiere zur Textlinguistik 30. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF – SZŐKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSZKY MIKLÓS szerk. 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRICE, H. PAUL 1975. Logic and Conversation. In: COLE, PETER – MORGAN, L. JERRY eds., *Syntax and Semantics. Speech Acts*. Academic Press, New York – San Francisco – London.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A módosítószók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. II/1. Morfezatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 815–838.
- KIEFER FERENC 1981. A nyelvi jelentés két fajtája: az implicit és az explicit jelentés. In: FRANK TIBOR – HOPPÁL MIHÁLY szerk., *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- LAKOFF, ROBIN 1971. IFs, ANDs and BUTs about Conjunction. In: FILLMORE, CHARLES – LANGENDOEN, D. TERENCE eds., *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart and Winston, New York.

- LANG, EWALD 1977. *Semantik der koordinativen Verknüpfung*. Studia Grammatica 14. Akademie Verlag, Berlin.
- NAGY L. JÁNOS 1992. Egy szintaktikai szerkezet történetéhez. A *ha ki* kezdetű mellékmondatok. *Magyar Nyelvőr* 116: 448–454.
- NAGY L. JÁNOS 2013. *Kereszteződő jelentések világában*. Szegedi Egyetemi Kiadó, JGYF Kiadó, Szeged.
- PETŐFI S. JÁNOS 1990. Szemiotikai textológia – Didaktika. *Szemiotikai Szövegtan* 1: 7–21.
- PETŐFI S. JÁNOS 1996. Megjegyzések a tömbösödés szövegtani vizsgálatához. In: R. MOLNÁR EMMA főszerk., *Absztrakció és valóság*. JGYTF Kiadó, Szeged. 55–63.
- PETŐFI S. JÁNOS 2008. Az abdukció szerepe a „face to face” kommunikációban és a szöveginterpretációban. In: BALÁZS GÉZA – H. VARGA GYULA szerk. 2008: 15–19.
- PETŐFI S. JÁNOS 2009. Konstringencia. A szövegben feltehetően kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció (tényállás-együttes) szerves egysége mint a szöveg-összefüggőség hordozója. In: PETŐFI S. JÁNOS, *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutató-program II. (Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához.)* Officina Textologica 15. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. 55–67.
- RUDOLPH, ELISABETH 1996. *Contrast. Adversative and Concessive Relations and their Expressions in English, German, Spanish, Portuguese on Sentence and Text Level*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- RUZSA IMRE 1989. *Logikai szintaxis és szemantika 2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA et al. főszerk. 1975–2014. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Kriterion Könyvkiadó – Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bukarest–Budapest–Kolozsvár.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Under the pretext of *csakhogy* ‘however’

The paper is based on a previous assumption of the author (BÉKÉSI 1993) claiming that conjunctions of the *de* ‘but’ type, among other possibilities, may represent an opposition between two deductive (syllogistic) conclusions. Departing from that assumption, the paper tries to find differences between two synonymous conjunctions, *de* ‘but’ and *csakhogy* ‘however’, both expressing constraining contrariness. The author argues that, in the presence of similar first clauses (expressing some conclusion), *de* has a general role, while *csakhogy* has a special role. That distinction is recognised via the analysis of numerous examples and is said to consist in the fact that the last clause of a *de*-relationship may represent any one of the three terms of a syllogism, whereas that of a *csakhogy*-relationship, if used adequately, can only be a minor premise.

Keywords: linguistic economy, deduction, abduction, double syllogism, minor premise, conclusion, expectation-deleting contrariness, constraining contrariness.

BÉKÉSI IMRE
Szegedi Tudományegyetem